

DOI: 10.31499/2307-4833.2.2018.153286

ORCID 0000-0002-6550-1389

УДК 37(477)(092)

Лілія Моргай

ПЕДАГОГІЧНА ТА НАУКОВО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ НИКИФОРА ЯКОВИЧА ГРИГОРІІВА (1883–1953 рр.)

Сучасний стан розвитку Української держави позначений великим інтересом суспільства до своєї минувшини – історії, науки, культури. Зросли прагнення і науковців до пізнання освіти, педагогічної науки, її історії, завдяки чому нагромаджуються історико-педагогічні знання, вириваються із забуття імена українських просвітників, педагогів, культурних діячів, які своєю діяльністю закладали підвалини української державності. У нинішніх умовах зазіхань на українську територію, українську державність, спотворення підходів до розкриття історії нації, здатності творити і розвивати власну державу актуальним стає вивчення поглядів та ідей педагогів-просвітників початку ХХ ст., які свою діяльність унікальності спрямовували на національну ідентифікацію українського народу, розвиток та самобутності українців як нації.

Особливого значення нині набуває можливість повернення до наукового обігу забутих,

замовчуваних імен вітчизняних педагогів, творча спадщина яких містить просвітницькі, виховні та дидактичні ідеї, що можуть доповнити історію теорії і практики виховання та навчання, національної освіти і шкільництва. Академік О. Сухомлинська зауважує, що «...життя педагога, його особиста біографія часто є основою наукової реконструкції епохи, висвітлює загальнопедагогічний досвід того чи іншого періоду, тобто духовна біографія є матеріалізацією історії думки і духу» [46, с. 43].

Вивчення й аналіз персоналії як окремого предмета історико-педагогічного дослідження має важливе значення, оскільки особиста біографія часто є основою наукової реконструкції епохи та відображає загальнопедагогічний досвід певного періоду. Тому звернення сьогодні до спадщини сучасників тих буремних подій, новітнє прочитання їхнього наукового доробку є особливо актуальним [45, с. 10].

Визначною постаттю серед борців за українську незалежність є політичний і громадський діяч, учений, педагог Никифор Якович Григорієв (1883–1953 рр.).

Проведений аналіз наукової літератури з теми дослідження свідчить, що деякі відомості про біографію педагога Н. Я. Григорієва здійснено частково в наукових дослідженнях О. Сухомлинської [45], О. Сухобокової [41–44], Л. Пироженко [36], Т. Бевз [1–3], Т. Бондаренко [5]. Це пояснюється тим, що тривалий час інформація про педагога була недоступною, але із здобуттям статусу незалежності України ім'я та ідеї педагога стали об'єктом уваги наукової спільноти.

Мета статті – висвітлити педагогічну та науково-просвітницьку діяльність Никифора Яковича Григорієва.

Досить часто цінності, закладені в дитинстві, стають вирішальними у формуванні світогляду особистості. Тому вивчення умов формування особистості є надзвичайно важливим.

Для створення цілісного образу Н. Григорієва

як педагога, просвітителя, громадського діяча необхідне уважне вивчення того, як формувалися його світоглядні переконання і життєві цінності. Особливо великого значення в цьому контексті набуває вивчення впливу батьківського виховання на Никифора, навчання у Городищенській сільськогосподарській школі, яка мала два підготовчі класи, що прирівнювалися до двох класів міської школи, і три спеціалізованих класи, та зв'язки з патріотично налаштованими громадськими і культурними діячами [36].

Народився Никифор Якович Григорійв 9 лютого 1883 року в містечку Бурти Черкаського повіту на Київщині [28, с. 199], тепер село Шполянського району Черкаської області. Він був тринадцятою дитиною в бідній родині сільського вчителя Якова Карповича Григорієва та дяківни Теодори (Федори) Тетеренчук [16, арк. 2].

Важливим для формування світогляду педагога стали підручники з історії, в яких висвітлювалися такі постаті, як: Б. Хмельницький, Наполеон та інші. Саме підручники, зацікавленість до історії та історичних постатей сформували подальші вподобання та життєві орієнтири Н. Григорієва.

На формування Н. Григорієва вплинула поїздка до Києва у 1895 р. Саме тоді з візитом у столицю перебував імператор Микола II, Н. Григорієв випадково побачив його. Це візуальне знайомство розвіяло напівказкові уявлення хлопця, який ще довго дивувався, що цар «такий самий, як і інші люди». Більше враження на нього справив театр М. Садовського, чудова гра М. Кропивницького у виставі «Дай серцю волю, то заведе у неволю» [44, с. 39].

У 1894 р. Н. Григорієв закінчив школу у м. Буртах і вступив до сільськогосподарської школи в м. Городищі, що на Черкащині [28, с. 200].

Суттєво вплинула на формування світогляду Н. Григорієва книга Є. Чекаленка «Розмови про сільське хазяйство. Чорний пар та плодозміни», яка вийшла друком у м. Одесі 1897 р. Вона була написана українською мовою. Книгу читали в усіх сільськогосподарських школах.

По закінченню Городищенської школи в 1900 р. Никифір Григорієв потрапив до маєтку підполковника у відставці М. Попова у селі Козаровичах Київського повіту для роботи на посаді конторщика та помічника управителя [3, с. 41].

У лютому 1902 року Н. Григорієв приїхав до Києва, де знайомиться із секретарем Київського сільськогосподарського товариства, економістом, демократом-народником Тихоном Івановичем Осадчим [41]. Саме ця людина відіграла велику роль у формуванні політичних поглядів та свідомості Н. Григорієва.

Під впливом Т. Осадчого Н. Григорієв став переконаним матеріалістом, захопився політикою. А найважливіше – Тихон Осадчий прищепив Никифору Яковичу основоположний народницький життєвий і суспільно-етичний принцип: національно свідомо освічена людина зобов'язана присвятити життя служінню своєму народові, що ототожнювався із селянством [41].

Завдяки Т. Осадчому Н. Григорієв отримує роботу спочатку в бібліотеці Київського товариства грамотності, а пізніше – у статистичному відділі управління Південно-західними залізницями. Працюючи в управлінні Південно-західних залізниць, Н. Григорієв відвідував дворічні вищі курси для урядовців управління. Одночасно прослухав приватний курс професора Челпанова в Київському університеті з теорії й історії моралі та підготувався так до іспиту до університету [1, с. 218].

Саме в цей період свого життя він багато читає, зокрема художні твори І. Франка, Т. Шевченка, О. Кобилянської, В. Стефаника, М. Коцюбинського, Б. Грінченка, праці О. Герцена, М. Бакуніна, М. Чернишевського, займається самоосвітою, пише перші літературні статті, спілкується з революційною молоддю різних політичних напрямів у будинку свого наставника Т. Осадчого [5].

Для Н. Григорієва Т. Осадчий став духовним батьком. Осадчий мріяв про виховання сільської інтелігенції, щоб у села українські йшли працювати учителі, фельдшери, агрономи, лікарі. Пропагував, щоб сільська молодь не йшла у високі школи, бо хто їх закінчить, той залишиться у місті, яке є чужим, а село залишиться без своєї інтелігенції.

Основними чинниками, які сформували педагогічний світогляд майбутнього професора, були родинні, виховання під впливом люблячого батька та мачухи, що доглядали за Н. Григорієвим з дитячих літ і дали уроки розуміння навколишнього світу. Педагог завдячував старшим сестрам, що не лише доглядали за ним у дитячі роки, а й допомагали всіляко у здобутті освіти. Вагомого значення мали вчителі, шкільні товариші, книги, та найбільшу вдячність Н. Григорієв висловлює своїй дружинні Ганні, яка протягом тридцятилітнього шляху була завжди поруч.

Все це стало основою для формування патріотичних переконань Никифора Григорієва, який усе життя працював заради розвитку українського народу, а також сприяло формуванню таких важливих моральних чеснот, як честь, почуття обов'язку, активність, цілеспрямованість, гуманізм, справедливість та ідейна переконаність.

Видавнича діяльність Н. Григорієва як шлях до просвітництва

Питання створення шкільних підручників та книг у різні історичні періоди вирішувалося по-різному. На початку ХХ ст. воно постало досить гостро. Українська мова зазнавала постійних утисків і заборон. Школа була позбавлена будь-яких національних особливостей, бо навчання проводилося здебільшого російською мовою. Підручники та методичне забезпечення не були орієнтовані на український народ, а все це суперечило природним і розумовим потребам учнів. У навчанні не були враховані культурні здобутки та історичні традиції українського народу, все це гальмувало інтелект української нації.

Н. Григорієв усвідомлював, що створення підручників та книг – це єдиний спосіб поширення грамотності серед населення. Тому створення книг та підручників українською мовою стало важливим завданням педагога. «Саме написання праць про український народ, його історію, життя, побут – це найефективніший метод у плані розвитку розумових здібностей учнів», – стверджував Н. Григорієв [18, с. 27].

Першою такою працею, написаною Н. Григорієвим у 1911 р., є книга «Мораль (природа, зміст, історія та норми її)». На її сторінках педагог розповідає про природу моралі, її зміст, межі моральної діяльності, про появи моралі, совісті, чесності, людяності, історію формування суспільної моралі та норми її в сучасному суспільстві. Метою праці стало з'ясування меж моралі що це у суспільства. Друком праця вийшла в 1912 р. в Санкт-Петербурзі, обсягом 191 сторінки.

Значна кількість праць Н. Григорієва була присвячена історичним питанням та власній авторській методиці викладання історії в школі, зокрема: «Про навчання дітей рідної історії» (1917 р.), «Історія України в народних думках та піснях» (1918 р.), «Поділля: географічно-історичний нарис» (1919 р.), «Історія України: виложена народними думками та піснями» (1919 р.), «Історія українського народу. Підручник для початкових шкіл та перших класів гімназії» (1919 р.), «Всесвітня історія. Ч. 1. Стародавній світ» (1920 р.) та інші.

Палкий прихильник всього українського та патріот своєї країни, Н. Григорієв розумів, що кожен українець повинен знати історію предків, їхні героїчні подвиги і поразки та усвідомлювати роль рідного народу у світовій історії. Бо той, хто не знає свого історичного минулого, на думку педагога, не зможе самореалізуватися як особистість. Тому вивчення історії повинно стати загальнообов'язковим і розпочинатись із молодших класів.

З 1920 р. Н. Григорієв перебував в еміграції в Польщі, а у 1921 р. переїхав у Чехію. Там педа-

гог продовжує писати свої праці виключно про український народ, багато з яких друкувалися як окремі книги та брошури значними накладками.

Зокрема, серед політичних праць, написаних педагогом, – «Фатальна помилка революції» (1921 р.) [24], «Народна влада на Україні» (1922 р.) [11], «Громадське господарство» (1923 р.) [34], «Визволення всіх трудящих» (1923 р.) [8], «Етика і соціалізм» (1923 р.) [9], Коротка історія земель Чехословацької республіки (1923 р.) [10], «Партія всіх працюючих» (1923 р.) [20], «Революція і після неї» (1923 р.) [13], «Способи заведення соціалістичного ладу» (1923 р.) [14], «Соціалізм, хамство і правовий лад» (1923 р.) [23] та інші. Всі вони видрукувані у Празі.

Соціологічні теми педагог порушує в таких працях: «Якої республіки треба бідним людям?» (1917 р.) [25], «Причини міжнародного напруження» (1937 р.) [21], «Спогади «руїтника» про те, як ми руйнували тюрму народів, а як будували свою хату» (1937 р.) [15], «Соціалізм і національна справа» (1938 р.) [22], «Основи націознання» (1940 р.) [19].

Крім того, Н. Григорієв мав близько 90 публіцистичних статей, які друкувалися в українських та зарубіжних періодичних виданнях таких, як: «Трудова Україна», «Світло», «Маяк», «Вільна спілка», «Нова Україна», «Українська кореспонденція», «Народна воля», «Український голос», «Вісник Українського Національного Конгресу», «Подольские известия», «Ставка». До друку педагог подавав статті під псевдонімами Григорієв Наш, Г. Наш, Педагог, Просвітник.

Під керівництвом Н. Григорієва 10 лютого 1922 року був заснований часопис «Нова Україна», який став одним із провідних українських періодичних видань Чехословаччини та одним з головних часописів всієї української політичної еміграції в Європі 1920-х рр. [42, с. 16]. Педагог багато працював для налагодження видання часопису. Як голова видавничого товариства, він займався вирішенням фінансово-господарських та адміністративних проблем. При цьому намагався діяти в інтересах читачів, зокрема молоді. У 1925 р. Н. Григорієв доручив продавати журнал студентам за третину від його реальної вартості. Товариство видавало чимало художньої, публіцистичної і науково-популярної літератури – творів авторів часопису, в тому числі й самого Н. Григорієва. Педагог написав понад 50 статей для часопису протягом 1922 – 1927 рр. У 1927 р. педагог стає головним редактором часопису. Видання часопису «Нова Україна» припинилося у 1928 р. [44, с. 126–127].

Н. Григорієв багато зробив для популяризації знань з історії України, зокрема, редагував саме Н. Григорієв та обстоював ідею національно-державної незалежності України, про що сві-

дчили праці педагога «Підстави української національно-державної політики» (1923), «Українська боротьба за державу в роках 1917–1920. Чому українці не вдержали своєї держави?» (1934) [29, с. 275].

Вагомим внеском Н. Я. Григорієва у розвиток педагогічної науки є підручники та навчальні книги українською мовою для учнів та перших класів гімназії, де відображені важливі історичні процеси, життя та побут українського народу, значне місце займають матеріали з розвитку освіти та культури.

Висвітлюючи видавничу діяльність Н. Григорієва, можна стверджувати, що його внесок у розвиток педагогіки був неоціненний. На шпальтах «Нової України» педагог друкував статті різного спрямування. Насамперед, статті, присвячені українському питанню – мови, школи, території, національної самобутності, незалежності.

Роль Н. Григорієва у становленні української освіти

Революційна доба 1917–1921 рр. поставила перед науково-педагогічною інтелігенцією завдання набагато ширші і складніші, ніж це було до того. Значна частина професорсько-викладацького складу, дбаючи про підвищення рівня національної свідомості і поширення серед українців наукових знань з історії, мови, літератури, економіки, географії, культури і права, а також збереження багатої історико-культурної спадщини, формування любові і поваги до всього українського, наполегливо працювали у цих напрямках, використовуючи з цією метою усне і друковане слово.

У січні 1918 р. Н. Григорієв був призначений міністром освіти УНР в кабінеті голови Ради народних міністрів УНР В. Голубовича та в. о. міністра у кабінеті Б. Мартоса [38, с. 72].

На посаді міністра освіти, Н. Григорієв запроваджує обов'язкове викладання в школах українською мовою. І 1 липня 1919 р. міністр підписує постанову про відкриття нових змішаних вищих початкових шкіл у 39 населених пунктах України, документ, що носив назву «Школа на Україні» (з історії) [26, с. 72]. У цьому документі вказувалось, що школа в Україні фактично зруйнована і, якщо найближчим часом не відбудуться докорінні зміни в політичному та економічному житті суспільства, освіта цілком занепаде: «школа не дасть Україні підготовленої до праці молоді, не виконає своїх завдань щодо культурного та матеріального піднесення людності» [31, с. 12].

Вбачаючи українізацію основною у процесі українського державотворення, Н. Григорієв узяв курс на відродження рідної мови, звичаїв, традицій у навчально-виховних закладах [40, с. 49].

Саме цей період характеризується вивчен-

ням української мови у початковій школі, введенням української мови в учительських семінаріях, створенням українських гімназій. В університетах обов'язковими для вивчення були такі предмети, як: українська мова, географія, історія України, історія української літератури. У 1919 р. були впроваджені тимчасові програми для початкових шкіл, за якими пропонувалося вже з третього року викладати молодшим школярам пропедевтичні курси географії у зв'язку з краєзнавством та історією України. Вживали різноманітні заходи для охорони пам'яток історії та культури. Було видано спеціальний циркуляр для залучення до цього вчителів й створено спеціальну комісію з охорони пам'яток старовини. У Києві було відкрито перший Державний Український університет, а в Кам'янці-Подільському другий [5, с. 72].

7 серпня 1919 р. Н. Григорієв видає наказ про те, щоб в школах усіх типів і культурно-освітніх установах, підпорядкованих міністерству освіти, протягом 2 тижнів вилучити застарілі з науково-педагогічної точки зору підручники, які тенденційно висвітлювали історію і культуру України. У списку з 44 назв були такі, як «История Малой России» М. Погодіна, «История государства Российского» М. Карамзіна тощо [47, арк. 125–127].

У листопаді 1920 р. після падіння УНР Н. Григорієв був змушений емігрувати до Польщі, в 1921 р. переїхав з родиною до Чехословаччини і стає професором Празького університету та очолює партію Українських соціалістів-революціонерів [5].

Питання викладання української мови та історії у творчій спадщині Н. Григорієва

Найбільш важливими чинниками формування національної свідомості є вивчення рідної мови та історії.

Одним із перших вітчизняних педагогів, хто долучився до теоретичного дослідження та практичного впровадження вивчення рідної мови та історії в школах України, став Н. Григорієв.

Саме вивчення української мови педагог уважав головним аспектом для розвитку сильної, незалежної, незламної нації. У статті «Логічний висновок», яка вийшла друком у журналі «Світло» (1911), Н. Григорієв наголошував: «Лише при навчанні рідною мовою „зникне рецидив безграмотності, поширяться потрібні знання, процвіте культура, а промисловість і торгівля розв'януть пишним цвітом, збагачуючи народ і державу й роблячи її дужою”» [35, с. 65].

Щоб історією зацікавити учнів, потрібно вчителів добре знати матеріал, уміти правдиво охарактеризовувати минуле та проводити паралелі з теперішнім. Потрібно навчити дитину її

рідної історії так, щоб вона з початку й до кінця йшла певним шляхом, не заглядаючи вперед і не засиджуючись на місці. Н. Григорійв радить: «Треба подавати такий матеріал, щоб суть була відчутною не тільки душею, а й була легко зрозуміла, щоб дитина сама могла поєднувати один матеріал з іншим без сторонньої допомоги» [17, с. 8]. Маючи такі навички з початку навчання історії, учні будуть набагато простіше проводити паралелі та робити відповідні висновки про сучасне життя. Для досягнення такої мети потрібно вивчати історію не з книжки, а з життя. Такий метод навчання надасть можливість привчити дитину цікавитися не реченням, а змістом [17, с. 8].

Організаційно-педагогічна діяльність Никифора Яковича Григорієва в еміграції

Наукова та творча спадщини української політичної еміграції не знайшла належного дослідження в СРСР. Проте ідеї вітчизняних науковців та їх наукові напрацювання в еміграції є невід'ємною складовою інтелектуальної спадщини України та вимагають належного осмислення.

Після важких років національно-визвольних змагань по-різному скалася доля діячів Української революції. Загалом 21 колишній міністр Української Центральної Ради емігрував. До цієї кагорти емігрантів належить і Никифір Якович Григорійв [39, с. 260].

У листопаді 1920 р. Никифір Якович Григорійв разом із дружиною Ганною Петрівною та дев'ятирічним сином Мирославом назавжди покинули українську землю і переїхали до Польщі.

Спочатку місцем проживання родини стало місто Тарнів, а пізніше – місто Ченстохова. Саме про еміграцію в Чехословаччині Н. Григорійв згадує у статті «Стан української еміграції у Польщі 1921 р.», яка була опублікована в часописі «Громадський Вісник». У ній педагог характеризує особливості польської нації, висвітлює ставлення поляків до українського народу, особливо до емігрантів: «Еміграція в Ченстохові була надзвичайно важкою, відсутність одягу і харчів доповнювали катастрофічну душевну пригніченість. Відомості з Великої України про людське життя створювало в душі кожного емігранта ціле пекло страждань».

Проживши в Польщі рік, Н. Григорійв переконується в «безперспективності польсько-українських відносин» і вирішує у 1921 році переїхати до Чехословацької соціалістичної республіки (ЧСР) – головного осередку Української партії соціалістів-революціонерів, з якою пов'язав свою подальшу політичну діяльність [5, с. 72].

Українська еміграція була однією з найчисленніших у ЧСР. Представники інтелігенції оселилися в Празі ще наприкінці XIX – на початку XX ст. Досить великі групи галицько-

буковинських українців, яких нараховувалось понад 1 тис.

Перебуваючи з 1921 р. у Чехословаччині, Н. Григорійв стає одним із засновників та керівників низки громадських, наукових і освітньо-культурницьких фундацій української еміграції, зокрема Українського громадського комітету, Українського соціологічного інституту, Української господарської академії, Українського робітничого університету [43].

Важливим напрямом політичної діяльності Н. Григорієва за кордоном стало створення єдиного національного фронту в еміграції. Він був одним із розробників цієї концепції, сформулювавши основні засади об'єднання українських національно-демократичних сил за кордоном у 1921 р. [41].

Першою громадсько-допомоговою організацією українських емігрантів став Український громадський комітет у Празі (УГК), заснований 7 липня 1921 р. за ініціативою М. Шаповала та Н. Григорієва [7].

Метою Українського Громадського Комітету було «...дати можливість численним жертвам національної катастрофи (українським емігрантам) приєднатися до культурного життя Чехословаччини, здобути освіту і знання, необхідні для майбутньої їх роботи на користь українського народу» [6, с. 72].

Силами Українського Громадського Комітету створюється Українська Господарська Академія (УГА) у Подєбрадах (травень 1922 р.), яка розпочала роботу навесні 1922 р. УГА була приватною організацією політехнічного типу, яка за своїми завданнями і складом була українською вищою школою.

Завдяки УГК створюється Український Високий Педагогічний Інститут ім. М. Драгоманова в Празі. Відкриття інституту відбулося 7 липня 1923 р. Інститут був створений за ініціативи М. Шаповала і підтримки Н. Григорієва, С. Ріпецького та С. Русової. Як згадувала пізніше С. Русова, ідея відкриття вищого навчального закладу глибоко запала їй в серце: «Я завжди близько стояла до народного вчителства й підготовка кращих її кадрів стала переді мною як мрійна мета мого життя» [30, с. 44]. У Празі С. Русова працювала професором педагогіки та очолювала Українську національну жіночу раду [32, с. 138]. Інститут був заснований як вищий педагогічний заклад з дворічним курсом навчання.

Завданням УВПІ ім. М. Драгоманова було готувати найкращих національно-культурних діячів, педагогічні сили для українських шкіл нижчого типу та для позашкільної освіти серед широких кіл українського населення. Метою Інституту було піднесення культури та освіти

українського народу [27, с. 219]. Навчання в Інституті було безплатне й проводилося українською мовою.

Академічний персонал Інституту складався з професорів, доцентів, лекторів і асистентів. Аспірантами були лише учителі гімназії І. Кобизський, М. Хлор та інші. Всього за 10 років існування Інституту у ньому працювало 92 особи, з них 80 українців [33, с. 174].

Значна кількість випускників інституту працювали на Карпатській Україні. При інституті діяли матуральні курси (для осіб, які не мали документального підтвердження про закінчену середню освіту). МК були відкриті у 1922 році спочатку в Подєбрадах, а з вересня 1923 року були переведені до Праги. На цих курсах викладали 10 професорів та лекторів Інституту. Загалом на 1924 р. на матуральних курсах навчалася 141 особа у 4-х групах. У 1925 році МК були ліквідовані [33, с. 180].

Після ліквідації матуральних курсів у 1925 р. була заснована українська реальна гімназія, під керівництвом директора Інституту. Педагогічний персонал гімназії складався переважно з абсолювентів Інституту. Під педагогічним і господарським провідом Інституту гімназія перебувала до 1932 року. За 7 років існування гімназії її закінчило 72 учні [33, с. 181].

Дочірньою установою Українського Високого Педагогічного Інституту ім. М. Драгоманова була Українська реальна гімназія, заснована в 1925 році в Празі й остаточно затверджена декретом Міністерства освіти ЧСР від 29 травня 1926 р.

Під керівництвом Н. Григорієва 10 лютого 1922 року був заснований часопис «Нова Україна», який став одним із провідних українських періодичних видань Чехословаччини серед 200 у міжвоєнний період, а також одним із головних часописів усієї української політичної еміграції в Європі 1920-х рр. [42]. Також Н. Григорієв працював у часописі – «Слово» [4].

14 лютого 1922 р. було започатковано видавниче товариство, яке теж отримало назву «Нова Україна», як і часопис, який воно видавало. Частина членів управління часопису і видавництва від початку лише формально брала участь у ній, що ускладнювало її роботу. У вересні 1922 р. на засіданні товариства його голова Н. Григорієв навіть був змушений заявити про відмову від посади та вихід з нього через відсутність єдності в спільній роботі. Проте М. Шаповал вирішив переобрати правління, щоб усі його члени брали реальну участь у роботі «Нової України» До неї було обрано Н. Григорієва, М. Шаповала, П. Багацького та Б. Матюшенка. А з листопада 1922 р. до складу товариства увійшли В. Винниченко та І. Бочковський, які стали членами редколегії [47, арк. 20–37].

Суттєву роль відіграв Н. Григорієв і у створенні Українського соціологічного інституту (Український інститут громадознавства), який був заснований у Празі 1 листопада 1924 р. Н. Григорієв очолював відділ народознавства, кабінет села, керував політичним семінаром, який користувався великою популярністю [5].

Усе своє життя Н. Григорієв завжди усвідомлював, що наука повинна бути тісно пов'язана з повсякденним життям. Він завжди прагнув до втілення своїх теоретичних висновків і наукових ідей. У центрі його наукових досліджень була держава, суспільство. Його постійно турбували події, що відбувалися в Україні. Невтомний борець шукав шляхів повернення Україні самостійності, незалежності. Для цього необхідно було здійснити соціологічний аналіз суспільства, дати оцінку його складових, сил, зв'язків, функцій. Саме над цими проблемами Н. Григорієв працював у Соціологічному інституті [2].

У грудні 1929 року в житті Н. Григорієва сталася приємна подія. Йому було присуджено ступінь доктора соціології. У «Справі про надання ступеня доктора соціології Н. Я. Григорієву» відзначається, що до науково-літературної праці став року 1907. Протягом 1907–1929 рр. виявив надзвичайну працьовитість, наслідком якої є: 1) твори літературні: «За ідею», історичні оповідання; 2) студії соціологічні: «Мораль, її генезис, ество, поняття» (підручник), «Свідомість і поведінка» (нарис з теорії поведінки людини), «Теорія держави» – науково-критичний дослід про форми організації і функції держави, «Історія державних теорій»; 3) студії історичні: «Історія українського народу», «Історія України в народних піснях», «Навчання історії в школі»; 4) студії соціально-політичні: «Народна влада на Україні», «Визволення всіх трудящих», «Два світогляди», «Фатальна помилка революції» і багато інших. У «Справі» так охарактеризовано Н. Григорієва: «Як довголітній педагог, практичний суспільний діяч, учасник організації культурної праці в ЧСР, а зокрема, двох високих і двох середніх українських шкіл в ЧСР, як керівник спеціального Українського робітничого університету і директор Українського національного музею-архіву Н. Григорієв силою своїх здібностей і довголітньої праці став визначним чинником українського культурного і політичного процесів доби відродження України, визначившись на полі науки і суспільного життя як учений-соціолог в царині історії і дослідник норм поведінки людей, і як активний політичний діяч і організатор» [2].

Наукова рада Українського соціологічного інституту констатувала, що в особі Н. Григорієва українська культура придбала визначного діяча в галузі теоретичної соціології і конкретних сус-

пільних наук (теорії, етики, педагогіки, історії і політики). Враховуючи всі ці заслуги, Вчена рада ухвалила присвоїти Н. Григорієву ступінь доктора соціології. 26 червня 1930 року Наукова рада заслухала доповідь Н. Григорієва на тему: «Соціальне розуміння держави» і вручила йому докторський диплом як освідчення його заслуг перед українською наукою і культурою [2]. У 1930 році Н. Григорієв став одним із засновників і редакторів незалежної газети «Українська кореспонденція», що інформувала європейську громадськість про польську політику на західноукраїнських землях.

З 1938 р. Никифір Григорієв перебуває у США. Н. Григорієв займає посаду керівника українського відділу «Голосу Америки» [39, с. 264]. Працюючи на радіостанції, Н. Григорієв одержав більшу можливість для відстоювання інтересів українського народу перед урядом США. Через ефіри «Голосу Америки» він готував ґрунт для майбутньої незалежності України.

Н. Я. Григорієв прожив сімдесят років, з яких тридцять три роки провів в еміграції. Саме еміграційний період життя Н. Григорієва був найпродуктивнішим.

Перебуваючи в еміграції в Чехословаччині, а згодом і в США, Н. Григорієв не залишався осторонь розвитку української наукової думки.

Проведене дослідження не вичерпує всієї проблематики педагогічної та науково-просвітницької діяльності Н. Я. Григорієва. Перспективним є вивчення внеску Н. Я. Григорієва у вивчення зарубіжної педагогіки. Предметом окремої наукової розвідки може бути порівняльний аналіз педагогічних ідей Н. Я. Григорієва та його зарубіжних колег висвітленої історичної доби.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Бевз Т. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР). К.: ІПіЕНД, 1999. 272 с.
- Бевз Т. А. Історія в особах. Політик і вчений. (до 120-річчя від дня народження Н. Я. Григорієва). URL: <http://library.ua/m/articles/view/ІСТОРІЯ-В-ОСОБАХ-ПОЛІТИК-І-ВЧЕНИЙ-ДО-120-РІЧЧЯ-ВІД-ДНЯ-НАРОДЖЕННЯ-Н-Я-ГРИГОРІЄВА&like> Mode=like&url=http://library.ua/m/articles/view/ІСТОРІЯ-В-ОСОБАХ-ПОЛІТИК-І-ВЧЕНИЙ-ДО-120-РІЧЧЯ-ВІД-ДНЯ-НАРОДЖЕННЯ-Н-Я-ГРИГОРІЄВА.
- Бевз Т. А. Н. Я. Григорієв – політик і вчений. К.: ІММБ, 2002. 285 с.
- Богацький П. З пережитого (спогади). URL: <http://ukrcenter.com/Література/Павло-Богацький/26118-4/3-пережитого-спогади>.
- Бондаренко Т. Невтомний народник Ничипір Якович Григорієв. URL: <http://kraeznavstvo.at.ua/news/2009-08-27-20>.
- Віднянський С. В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.). Київ, 1994. 83 с.
- Гонюкова Л. Софія Русова і український жіночий рух. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/eine_2000_7_12.pdf
- Гр. Наш. Визволення всіх трудящих. Прага, 1923. 341 с.
- Гр. Наш. Етика і соціалізм. Прага, Львів, Ляйпціг, 1923. 52 с.
- Гр. Наш. Коротка історія земель Чехословацької республіки. Прага, 1923. 171 с.
- Гр. Наш. Народна влада на Україні. Б.М., 1922. 40 с.
- Гр. Наш. Про навчання дітей рідній історії. *Світло*. 1911. Ч. 7. С. 36–41.
- Гр. Наш. Революція і після неї. Прага-Львів-Ляйпціг, 1923. 23 с.
- Гр. Наш. Способи заведення соціалістичного ладу. Прага-Львів-Ляйпціг, 1923. 47 с.
- Григор'єв Н. Спогади «руїтника» про те, як ми руйнували тюрму народів, а як будували свою хату. Львів, 1937. 262 с.
- Григорієв Н. Автобіографічний нарис та список праць. *ЦДАВО України*. ф. 3562, оп. 1, спр. 65, ч. 2. 337 арк.
- Григорієв Н. Історія України в народних думках і піснях. К., 1918. 176 с.
- Григорієв Н. Мораль. (Природа, зміст, історія та норми її). СПб, 1912. 191 с.
- Григорієв Н. Основи націознання. Вінніпег-Манітоба, 1940. 71 с.
- Григорієв Н. Партія всіх працюючих. Прага-Львів-Ляйпціг, 1923. 20 с.
- Григорієв Н. Причини міжнародного напруження. Прага, 1937. 22 с.
- Григорієв Н. Соціалізм та національна справа. Скрантон, 1938. 39 с.
- Григорієв Н. Соціалізм, хамство та правовий лад. Прага-Львів, Ляйпціг, 1923. 36 с.
- Григорієв Н. Фатальна помилка революції. Прага, 1921. 14 с.
- Григорієв Н. Якої республіки треба бідним людям? К., 1917. 16 с.
- Григорієв Н. Я. Поділля: Географічно-історичний нарис / Вступна стаття О. Сухобокової. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. 92 с.
- Джус О. В. Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції: монографія. Івано-Франківськ: Плай, 2002. 260 с.
- Енциклопедія історія України. К.: 2004. Том 2. С. 199–200.
- Калакура Я. С. Українська історіографія:

- Курс лекцій. К.: Генеза, 2012. 512 с.
30. Коваленко Є. І., Пінчук І. М. Освітня діяльність і педагогічні погляди Софії Русової. Ніжин, 1998. 213 с.
  31. Лозовий С. В. Никифір Григоріїв – український освітній, громадський та політичний діяч. *Освіта, наука і культура на Поділлі. Кам'янець-Подільський*, 2002. Т. 2. С. 190–194.
  32. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX–XX ст.): хрестоматія / упоряд.: Л. Д. Березівська та ін. К.: Наук. світ, 2003. 418 с.
  33. Наріжний С. Українська еміграція. Прага: КНИПІСК, 1942. 609 с.
  34. Наш, Гр. Громадське господарство: переробка з книжки С. Лазарева «Земля і воля». Прага, Львів, Ляйпціг, 1923. 16 с.
  35. Педагог. Логічний висновок. *Світло*. 1911. Ч. 2. С. 64–66.
  36. Пироженко Л. Григоріїв Ничипір Якович. URL: <http://osvita.ua/vnz/reports/pedagog/1216/>
  37. Плазова Т. Українська політична еміграція у першій половині 20-х років XX ст. URL: https://www.google.com.ua/search?client=opera&hs=AKJ&q=українська+політична+еміграція+1917+p.&oq=українська+політична+еміграція+1917+p.&gs_l=psy-ab.3...2144.6086.0.6372.8.8.0.0.0.172.1107.0j7.7.0...0...1.1.64.psy-ab..1.4.594...0i22i30k1j33i22i29i30k1j33i160k1.0.g.QP1_QE_LW4
  38. Погонєць О. Шевченкознавчі студії. До 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/bp_2010_1_9.pdf
  39. Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років: збірник наукових статей. К.: Інститут історії України НАН України, 2012. Вип. 7. 318 с.
  40. Солдатенко В. Ф. Режим отаманщини в УНР 1919 р.: витоки, сутність, наслідки. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 113. С. 46–60.
  41. Сухобокова О. Кризь епоху війн і революцій: Н. Я. Григоріїв видатний діяч українського національного руху. URL: <http://petlura.poltava.ua/2012/01/02/kriz-epochu-vijn-i-revoljutsij-n-ya-hryhorijiv-vydatnyj-diyach-ukrajinsko-ho-natsionalno-ho-ruhu/>
  42. Сухобокова О. Часопис «Нова Україна» у Празі (1922–1928 рр.): до 90-ї річниці від заснування. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/85846>
  43. Сухобокова О. Шанс на незалежність: українські перспективи в Другій світовій війні в концепції Н. Я. Григорієва. URL: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/elcat/new/detail.php3?doc_id=1537423
  44. Сухобокова О. О. Громадсько-політична та культурно-просвітницька діяльність Н. Я. Григорієва (1883–1953 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. К., 2008. 258 с.
  45. Сухомлинська О. Персоналія в історико-педагогічному дискурсі. *Шлях освіти*. № 4. С. 10.
  46. Сухомлинська О. Історія педагогіки як наука і як навчальний предмет: актуальні проблеми. *Шлях освіти*. 2003. № 1. С. 43.
  47. ЦДАВО України. Ф. 3865. Оп. 1. Спр. 17. Спр. 1. Звернення УПСР до українського народу / складено Н. Григорієвим. Звернення до читачів «Народної волі». Відозва до всіх культурно-просвітницьких організацій Канади. Лист до американців з розглядом проблем українського руху і його перспектив у Канаді. арк. 387.
  48. ЦДАВОВ України. Ф. 3865. Оп. 1. Спр. 66. Фотокартки. 1914 р. 15 серпня 1944 р. 309 арк.
  49. ЦДАВОВ України. Ф. 3865. Оп. 1. Спр. 1. Звернення УПСР до українського народу / складено Н. Григорієвим. Звернення до читачів «Народної волі». Відозва до всіх культурно-просвітницьких організацій Канади. Лист до американців з розглядом проблем українського руху і його перспектив у Канаді. 387 арк.
  50. ЦДАВОВ України. Ф. 3865. Оп. 1. Спр. 1. Звернення УПСР до українського народу / складено Н. Григорієвим. Звернення до читачів «Народної волі». Відозва до всіх культурно-просвітницьких організацій Канади. Лист до американців з розглядом проблем українського руху і його перспектив у Канаді. 387 арк.
  51. ЦДАВОВ України. Ф. 3865. Оп. 1. Спр. 66. Фотокартки. 1914 р. 15 серпня 1944 р. 309 арк.

REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED

1. Bevz T. Mizh romantyzmom i realizmom (storinky istorii UPSR). K.: IPIEND, 1999. 272 s.
2. Bevz T. A. Istoriia v osobakh. Polityk i vchenyi. (do 120-richchia vid dnia narodzhennia N. Ya. Hryhoriiva. URL: <http://library.ua/m/articles/view/ІСТОРИЯ-В-ОСОБАХ-ПОЛІТИК-І-ВЧЕНИЙ-ДО-120-РІЧЧЯ-ВІД-ДНЯ-НАРОДЖЕННЯ-Н-Я-ГРИГОРІЄВА&likeMode=like&url=http://library.ua/m/articles/view/ІСТОРИЯ-В-ОСОБАХ-ПОЛІТИК-І-ВЧЕНИЙ-ДО-120-РІЧЧЯ-ВІД-ДНЯ-НАРОДЖЕННЯ-Н-Я-ГРИГОРІЄВА>
3. Bevz T. A. N. Ya. Hryhoriiv – polityk i vchenyi. K.: IMMB, 2002. 285 s.
4. Bohatskyi P. Z perezhytoho (spohady). URL: <http://ukrcenter.com/Література/Павло-Богацький/26118-4/3-пережитого-спогади>
5. Bondarenko T. Nevtomnyi narodnyk Nychypir Yakovych Hryhoriiv. URL: <http://kraeznavstvo.at.ua/news/2009-08-27-20>

6. Vidnianskyi S. V. Kulturno-osvitnia i naukova diialnist ukrainskoi emihratsii v Chekho-Slovachchyni: Ukrainskyi vilnyi universytet (1921–1945 rr.). Kyiv, 1994. 83 s.
7. Honiukova L. Sofiia Rusova i ukrainskyi zhi-ochui rukh. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/eine_2000_7_12.pdf
8. Hr. Nash. Vyzvolennia vsikh trudiashchych. Praha, 1923. 341 s.
9. Hr. Nash. Etyka i sotsializm. Praha, Lviv, Liaiptsih, 1923. 52 s.
10. Hr. Nash. Korotka istoriia zemel Chekhoslova-tskoi respubliky. Praha, 1923. 171 s.
11. Hr. Nash. Narodna vlada na Ukraini. B. M., 1922. 40 s.
12. Hr. Nash. Pro navchannia ditei ridnii istorii. Svitlo. 1911. Ch. 7. S. 36–41.
13. Hr. Nash. Revoliutsiia i pislia nei. Praha-Lviv-Liaiptsih, 1923. 23 s.
14. Hr. Nash. Sposoby zavedennia sotsialistychnoho ladu. Praha-Lviv-Liaiptsih, 1923. 47 s.
15. Hryhor'iev N. Spohady «ruinyka» pro te, yak my ruinyvaly tiurmu narodiv, a yak buduvaly svoiu khatu. Lviv, 1937. 262 s.
16. Hryhoriiv N. Avtobiohrafichni narys ta spysok prats. TsDAVO Ukrainy. f. 3562, op. 1, spr. 65, ch. 2. 337 ark.
17. Hryhoriiv N. Istoriiia Ukrainy v narodnykh dumakh i pisniakh. K., 1918. 176 s.
18. Hryhoriiv N. Moral. (Pryroda, zmist, istoriia ta normy yii). SPb, 1912. 191 s.
19. Hryhoriiv N. Osnovy natsioznannia. Vinnipeh-Manitoba, 1940. 71 s.
20. Hryhoriiv N. Partiia vsikh pratsiuiuchych. Praha-Lviv-Liaiptsih, 1923. 20 s.
21. Hryhoriiv N. Prychyny mizhnarodnoho napruzhennia. Praha, 1937. 22 s.
22. Hryhoriiv N. Sotsializm ta natsionalna sprava. Skrenton, 1938. 39 s.
23. Hryhoriiv N. Sotsializm, khamstvo ta pravovy lad. Praha-Lviv, Liaiptsih, 1923. 36 s.
24. Hryhoriiv N. Fatalna pomyłka revoliutsii. Praha, 1921. 14 s.
25. Hryhoriiv N. Yakoi respubliky treba bidnym liudiam? K., 1917. 16 s.
26. Hryhoriiv N. Ya. Podillia: Heohrafichno-istorychni narys / Vstupna stattia O. Sukhobokovoi. Kamianetsk-Podilskyi: Oium, 2003. 92 s.
27. Dzhus O. V. Tvorchia spadshchyna Sofii Rusovoi periodu emihratsii: monohrafiia. Ivano-Frankivsk: Plai, 2002. 260 s.
28. Entsyklopediia istoriia Ukrainy. K.: 2004. Tom 2. S. 199–200.
29. Kalakura Ya. S. Ukrainka istoriohrafiiia: Kurs lektsii. K.: Henez, 2012. 512 s.
30. Kovalenko Ye. I., Pinchuk I. M. Osvitnia diialnist i pedahohichni pohliady Sofii Rusovoi. Nizhyn, 1998. 213 s.
31. Lozovyi S. V. Nykyfir Hryhoriiv – ukrain-skyi osvितnii, hromadskyi ta politychnyi diiach. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*. Kam'ianets-Podilskyi, 2002. T. 2. S. 190–194.
32. Malovidomi pershodzherela ukrainskoi peda-hohiky (druha polovyna XIX–XX st.): khresto-matiia / uporiad.: L. D. Berezivska ta in. K.: Nauk. svit, 2003. 418 s.
33. Narizhnyi S. Ukrainka emihratsiia. Praha: KNIHTISK, 1942. 609 s.
34. Nash, Hr. Hromadske gospodarstvo: pererobka z knyzhky S. Lazarieva «Zemlia i volia». Praha, Lviv, Liaiptsih, 1923. 16 s.
35. Pedahoh. Lohichni vysnovok. *Svitlo*. 1911. Ch. 2. S. 64–66.
36. Pyrozhenko L. Hryhoriiv Nychypir Yakovych. URL: <http://osvita.ua/vnz/reports/pedagog/1216/>
37. Plazova T. Ukrainka politychna emihratsiia u pershii polovyni 20-kh rokiv XX st. URL: https://www.google.com.ua/search?client=opera&hs=AKJ&q=українська+політична+еміграцію+1917+p.&oq=українська+політична+еміграцію+1917+p.&gs_l=psy-ab.3...2144.6086.0.6372.8.8.0.0.0.172.1107.0j7.7.0....0...1.1.64.psy-ab..1.4.594...0i22i30k1j33i22i29i30k1j33i160k1.0.gQPL_QE_LW4
38. Pohonets O. Shevchenkoznachchi studii. Do 200-richchia vid dnia narodzhennia Tarasa Shevchenka. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/bp_2010_1_9.pdf
39. Problemy vyvchennia istorii Ukrainskoi re-voliutsii 1917–1921 rokiv: zbirnyk naukovykh statei. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2012. Vyp. 7. 318 s.
40. Soldatenko V. F. Rezhym otamanshchyny v UNR 1919 r.: vytoky, sutnist, naslidky. *Hileia: naukovyi visnyk*. 2016. Vyp. 113. S. 46–60.
41. Sukhobokova O. Kriz epokhu viin i revoliutsii: N. Ya. Hryhoriiv vydatnyi diiach ukrainskoho natsionalnoho rukhu. URL: <http://petlura.poltava.ua/2012/01/02/kriz-epohu-vijn-i-revolutsij-n-ya-hryhorijiv-vydatnyj-diyach-ukrajinskoho-natsionalnoho-ruhu/>
42. Sukhobokova O. Chasopys «Nova Ukraina» u Prazi (1922–1928 rr.): do 90-i richnytsi vid zasnuvannia. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/85846>
43. Sukhobokova O. Shans na nezalezhnist: ukrai-nski perspektyvy v Druhii svitovii viini v kontseptsii N. Ya. Hryhoriiva. URL: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/elcat/new/detail.php3?doc_id=1537423
44. Sukhobokova O. O. Hromadsko-politychna

- ta kulturno-prosvitnytska diialnist N. Ya. Hryhoriieva (1883–1953 rr.): dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. K., 2008. 258 s.
45. Sukhomlynska O. Personaliiia v istoryko-pedahohichnomu dyskursi. *Shliakh osvity*. № 4. S. 10.
46. Sukhomlynska O. Istoriia pedahohiky yak nauka i yak navchalnyi predmet: aktualni problemy. *Shliakh osvity*. 2003. № 1. S. 43.
47. TsDAVO Ukrainy. F. 3865. Op. 1. Spr. 17. Spr. 1. Zvernennia UPSR do ukrainskoho narodu / skladeno N. Hryhoriivym. Zvernennia do chytachiv «Narodnoi voli». Vidozva do vsikh kulturno-prosvitnytskykh orhanizatsii Kanady. Lyst do amerykantsiv z rozghliadom problem ukrainskoho rukhu i yoho perspektyv u Kanadi. ark. 387.
48. TsDAVOV Ukrainy. F. 3865. Op. 1. Spr. 66. Fotokartky. 1914 r. 15 serpnia 1944 r. 309 ark.
49. TsDAVOV Ukrainy. F. 3865. Op. 1. Spr. 1. Zvernennia UPSR do ukrainskoho narodu / skladeno N. Hryhoriivym. Zvernennia do chytachiv «Narodnoi voli». Vidozva do vsikh kulturno
50. TsDAVOV Ukrainy. F. 3865. Op. 1. Spr. 1. Zvernennia UPSR do ukrainskoho narodu / skladeno N. Hryhoriivym. Zvernennia do chytachiv «Narodnoi voli». Vidozva do vsikh kulturno-prosvitnytskykh orhanizatsii Kanady. Lyst do amerykantsiv z rozghliadom problem ukrainskoho rukhu i yoho perspektyv u Kanadi. 387 ark.
51. TsDAVOV Ukrainy. F. 3865. Op. 1. Spr. 66. Fotokartky. 1914 r. 15 serpnia 1944 r. 309 ark.